

сення, очевидно, на північ басейну Прип'яті, у верхів'я Західного Бугу. В областях, що лежали за північними околицями черняхівської культури, певна частина пізньозарубицепецького населення зазнала впливу останньої. Мабуть, якусь частину черняхівців становили слов'яни.

В середині I тисячоліття до н. е. після занепаду черняхівських поселень від навали гуннів слов'янське паселення рушило на південь у лівобережні й правобережні області Середнього Подніпров'я, на Південний Буг, надріччя Дністра. Через деякий час у ряді місцевостей в окремих слов'янських груп встановились контакти з кочівниками, що, мабуть, знайшли відображення в літописних розповідях про аварів та дулібів, про данину, яку слов'яни сплачували хозарам. Рух східних слов'ян на південь не припинявся. Повідомлення стародавніх авторів про походи слов'ян на Дунай і заселення ними Балканського півострова, як відомо, підтверджені в працях румунських і болгарських археологів. Форми слов'янської кераміки, наяві в Східній Румунії та Болгарії, свідчать, що роль східних слов'ян у заселенні задунайських земель була значною.

п. н. третьяков

Из истории восточных славян в I тысячелетии н. э.

Резюме

В результате работ последних десятилетий в области днепровского Левобережья и Правобережья, в бассейнах Десны, Припяти, Южного Буга и Днестра были обнаружены остатки раннеславянских поселений и могильников. В южных частях их ареала они относятся ко второй половине I тысячелетия н. э. и генетически не связываются с черняховской культурой. Иная картина вырисовывается в более северных областях — на Северной Киевщине, в Южной Белоруссии и бассейне р. Десны. Здесь имеются и более ранние славянские древности, генетически близкие зарубинской культуре. Последняя в этом свете выступает как древнеславянская.

Наиболее ранняя группа славянских поселений Среднего Поднепровья, поречья Южного Буга и Днестра обнаруживает ряд черт (облик поселений и жилищ, характер керамики), которые связываются с синхронными памятниками северных территорий. Очевидно, именно в этих местах лежала исходная область славянского расселения, направленного в середине и третьей четверти I тысячелетия н. э. главным образом на юго-запад.

Большой интерес представляет зона раннеславянско-черняховских контактов, проходящая от поречья Сейма через Киевщину к верховьям Днестра и Западного Буга. Можно полагать, что обитавшие здесь славянские группировки в III—IV вв. в той или иной мере были затронуты черняховской культурой. В ходе движения славян к югу элементы этой чуждой культуры не сохранились.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Черняхівські племена Подніпров'я (культура і етнос)

Питання про поняття етносу в археологічному вивченні стародавніх пам'яток пов'язане із з'ясуванням проблеми відповідності або невідповідності археологічної культури етносу. В свою чергу ознаки, які характеризують етнос, дискутуються. Так, в науковій літературі були обговорені ознаки цього поняття, зокрема питання про те, якою мірою для нього обов'яз-

кові такі елементи, як територія, економіка, культура, мова, фізичний тип, суспільна самосвідомість, національний характер та ін.¹

На наш погляд, слід прийняти положення про відповідність етносу археологічної культури, виділеної не за окремими ознаками, а за сукупністю рис, що характеризують її. Виділені таким чином культури притаманні періодам порівняно пізнім. Як відомо, не всі риси тієї чи іншої культури можна вважати рівноцінними для визначення етнічної належності. О. П. Смирнов серед особливостей, важливих для етнічних пов'язань культур, назвав обряд поховання, кераміку, її орнаментацию, прикраси, що мають вузький ареал і які можна визнати племінними².

Проте тільки археологічними ознаками для визначення етносу на сучасному рівні знань обмежитись неможливо. Слід також використовувати досягнення суміжних з археологією наук, важливих для вирішення проблем етногенезу. При цьому не можна нехтувати схожістю або відмінністю фізичного типу груп населення. Одержані антропологами дані стають дедалі істотнішими в міру заглиблення в давнину. Ця наука, безсумнівно, здатна виявити великі спільності споріднених за походженням та фізичним типом племен. Поки зберігаються кровноспоріднені зв'язки при родовій або племінній структурі, антропология має право впевнено говорити про етнічну належність даної популяції.

Розглядаючи етнічну проблему, необхідно враховувати спільність економіки і напрям її розвитку у стародавніх племен як базисні явища. Відбиваючись у матеріальній культурі, економічна основа помітно впливає на ідеологічні, надбудовні явища.

Мова, як одна з складових частин культури, теж не може бути відкинута при етногенетичних студіях. Коли немає певного уявлення про мову, якою говорила досліджувана спільність, то доводиться задовольнятися лише уривчастими відомостями про неї стародавніх авторів. В цьому випадку використовуються збережені в писемних джерелах особові й племінні імена та назви, окремі написи, графіті, дані топоніміки, в тому числі гідронімії, хоч їх важко датувати або пов'язати з певним етносом. Звертаючись до мовних даних, як і до культури в цілому, не треба втрачати історичний підхід і перспективу. На створення і розвиток мовних сімей, груп тощо лінгвісти відводять іноді величезні періоди, що не можна не враховувати при розгляді археологічного матеріалу. Крім того, єдність виробничих навиків, обряду поховання та інших явищ такого плану, які виникають на великих територіях, передбачає спілкування жителів взаємозрозумілою мовою.

Значення етнографії та її ролі в етнічних визначеннях не підлягає сумніву. Виявляючи специфіку народного вбрання, житла, звичаїв та обрядів, простежуючи їх виникнення та еволюцію, ця наука дає багато провідних ниток спеціалісту з питань етногенезу. Ретроспективний підхід до етнографічних фактів тут необхідний, як і тоді, коли йдеться про інші напрями вивчення конкретного етносу, але при цьому не слід забувати про складність історичного процесу. Адже матеріалістичне розуміння історії не обмежується визнанням плавного шляху розвитку. Якісні стрибкоподібні зміни в трансформації суспільства, революційні вибухи, зльоти та спадання пов'язані з періодичними і рішучими змінами економічного та культурного розвитку. Саме тому як у радянській науці, так і зарубіжній, виникають великі труднощі, коли з'ясовуються всі аспекти генезису східнослов'янських народів і робляться спроби встановити так звану континуацію культурного розвитку.

¹ Очерки общей этнографии. М., 1957, стор. 10, 11, 40; С. А. Токарев. Проблема типов этнических общностей.— ВФ, № 11, 1964, стор. 43; В. И. Козлов. Динамика численности народов. М., 1969, стор. 15; В. Ф. Гелинг. Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970, стор. 43; Н. Н. Чесбоксаров, И. А. Чесбоксарова. Народы, расы, культуры. М., 1971, стор. 32, 37.

² А. П. Смирнов. К вопросу об археологической культуре.— СЛ, № 4. М., 1964, стор. 3—10.

Особливості, що беруться для визначення етнічного обличчя населення,— суспільна самосвідомість, характер міфологічних переказів або національний характер — майже не розкриваються шляхом археологічного вивчення стародавніх племен, якщо останні не висвітлені достатньою мірою писемними джерелами. Правда, робляться спроби, використовуючи посередні дані, виявити і деякі з цих особливостей, не байдужі для етнічної характеристики. Як приклад можна навести висновки про національну самосвідомість стародавніх германців. Виходячи з поділу єдиного племені готів на західних та східних і зважаючи на різну їх долю, в тому числі участь у різних ворожих таборах під час битви на Каталунських полях (451 р.), правомірним є висновок Ф. Бена, який стверджує, що у готів ще не було сталої й виробленої етнічної самосвідомості — уявлення про належність до єдиного племені, як і у західних германців за часів Цезаря і Тацита³.

Серед зарубіжних учених немає єдності щодо того, які ознаки треба вважати вирішальними для з'ясування етнокультурної спадкоємності. Дослідження в цьому плані вели Ю. Костжевський і В. Гензель в Польщі, Г. Янкун в ФРН, Г. Штефан у Румунії та ін.⁴ Визначні збудутки О. А. Спіцина в галузі етногенезу слов'янських племен або праці В. В. Хвойки в більшій своїй частині не застаріли і є важливим внеском у вивчення автохтонного розвитку племен Подніпров'я.

Прикладом розв'язання етнокультурних питань на сучасному етапі можуть бути праці П. М. Третьякова, І. І. Ляпушкіна і В. В. Седова, які стосуються Верхнього та Середнього Подніпров'я.

Перший з цих дослідників, переглянувши більшість своїх висновків, що містились у першому та другому виданнях книги «Восточнославянские племена»⁵, змальовує яскраву картину руху слов'ян з півночі на південь та з півдня на північ⁶ за доби раннього заліза.

Справа не в тому, має чи не має рацію нова концепція П. М. Третьякова. Важливі критерії, які він визнає як доказ спадкоємності розвитку від зарубинецьких племен до так званих пізньозарубинецьких або краще постзарубинецьких, а потім до слов'янських пам'яток літописних часів. З цією метою П. М. Третьяков пропонує звертатися до таких важливих елементів культури, як поселення, житла, а також релігійні уявлення, зокрема поховальна обрядність. Не останнє місце в цьому плані належить у нього посиленням на «реберчасту кераміку». На жаль, наявний матеріал не дає змоги однаковою мірою використовувати для доказу всі названі ознаки. Відтворення на запропонованих П. М. Третьяковим таблицях підряд типових та унікальних явищ матеріальної культури та брак комплексів знахідок для порівняння і недостатня кількість статистичних даних значно зменшують переконливість його аргументації⁷.

Не можна поминути останніх праць І. І. Ляпушкіна, який шукав спільні критерії для ранньосередньовічної культури, принаймні для

³ F. Behn. Römertum und Völkerwanderung Mitteleuropa zwischen Augustus und Karl dem Grössen. Stuttgart, 1963, стор. 50, 64, 88.

⁴ J. Kostrzewski. Le problème de la continuité.— Arch. Polona, VII, 1964; W. Hensel. Einige Bemerkungen zu den Quellen der slawischen Kultur.— Zt. f. Archäol., 3. Berlin, 1969, стор. 173—181; H. Jahnkuhn. Germanen und Slaven. Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie. Berlin, 1970, стор. 55—74; G. Stefan. Le problème de la continuité sur le territoire de la Daice.— Dacia, XII, București, 1968, стор. 347—354.

⁵ П. Н. Третьяков. Восточнославянские племена. М., 1945; його ж. Восточнославянские племена. М., 1953.

⁶ П. Н. Третьяков. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966; його ж. О древностях середины и третьей четверти I тыс. в южных частях Верхнего Поднепровья.— СА, № 4, 1965, стор. 63—77; його ж. У истоков древнерусской народности. Л., 1970.

⁷ П. Н. Третьяков. Зарубинская культура и поднепровские славяне.— СА, № 4, 1968, стор. 58—68, рис. 1.

всієї території Подніпров'я. Проте виділені ним показники етнічної належності, а саме квадратні в плані напівземлянки стовпової конструкції, печі-кам'янки або глинобитні, лінні горщики та наявність скворідок⁸ виявляються не повсюдно. Відмінності простежуються навіть на правому та лівому берегах Північного Подніпров'я, це кажучи вже про більші території.

Недостатньо обгрунтовані археологічними фактами теорії панбалтизму М. Гімбутас та В. В. Седова⁹. Перша, хоч неодноразово і підкреслює «експансію» слов'ян проти балтів, але більш стримана в етнічних пов'язаннях, ніж теорія В. В. Седова. Перші ознаки просування слов'ян на північ М. Гімбутас вбачає в появі у Верхньому Подніпров'ї на рубежі нашої ери племен зарубинецької культури, яку вона, слідом за О. І. Тереножкіним та іншими дослідниками, пов'язує з місцевим автохтонним ранньослов'янським населенням. Коли відкинути точно не датовані і здебільшого хиткі гідронімічні свідчення про належність до балтійських племен території Верхнього Дніпра, то сума археологічних ознак, залучених В. В. Седовим, незначна. Серед різномірних культур він шукає риси спільності, яких немає, але які мали бути, якби етнос цих культур був балтійським.

Для часу раннього залізного віку докази зводяться до схожості типів шпильок з палицеподібним навершям та до стовпової конструкції жител, часто зовсім різних за обладнанням і плануванням. Відмінності в культурному обрисі й походження милоградської культури з заходу (за О. М. Мельниківською і І. К. Свешніковим), а юхновської — з півдня від бондарихінської підоснови (за В. А. Іллінською та Г. Т. Ковпаненко) В. В. Седов не бере до уваги. Несхожість між штрихованою керамікою, милоградською круглодонною та юхновською гладкостінною з їх своєрідними для кожної культури формами посуду та орнаментациєю зовсім не бентежить дослідника, коли він пов'язує ці культури з балтами. Не зуміє його у визначенні етнічної спільності тих же і більш східних культур різниця у формі та внутрішньому плануванні будівель, які з'явилися в однакових ландшафтних умовах і датуються добою раннього залізного віку. Щодо наступного періоду раннього середньовіччя, то В. В. Седову для визнання всіх верхньодніпровських територій балтійськими досить такого факту, як наявність в багатьох місцях видовжено банкоподібних та тюльпаноподібних горщиків, близьких за рядом особливостей і стилем до ранньослов'янської кераміки типу Корчак. До таких вибіркового археологічного обгрунтувань балтизму верхньодніпровських земель напередодні розквіту культури Київської Русі, на нашу думку, вдаватися неможливо. В. І. Довженюк на інших, більш південних прикладах, продемонстрував неісторичність аналогічного підходу, коли культура Київської Русі уявляється чимсь ралтово виниклим на порожньому місці¹⁰.

Досить часто етнокультурні карти стародавнього населення Подніпров'я спираються на відомості писемних джерел, але без урахування археологічних фактів. В таких випадках дослідники ґрунтуються на визначній, проте тенденційній праці Йордана. Варіанти таких карт незчисленні, та етноісторичні дослідження зараз потребують залучення дедалі ширших матеріалів.

Археологічний аналіз черняхівської культури навіть на сучасному рівні її вивчення дає для з'ясування етносу значно більшу кількість особливостей, ніж їх наводять П. М. Третяков, І. І. Ляпушкін і В. В. Седов. Одна з першорядних ознак — обряд поховання в культурі

⁸ І. І. Ляпушкін. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей.— Вестник ЛГУ, № 120. Л., 1956, стор. 54.

⁹ В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970.

¹⁰ В. И. Довженюк. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднепровья.— КС, вып. 121, 1970, стор. 39—43.

черняхівського типу — досить добре відома. Тільки для території Подніпров'я слід враховувати не менш як 800 черняхівських поховань з трупопокладенням та трупоспаленням¹¹.

Культура полів поховань забезпечена також керамічними матеріалами. Нам вдалося зафіксувати до 6 000 виразних екземплярів, з яких близько 1500 — посудини повного або майже повного профілю. Систематизована багата і різноманітна орнаментация гончарної та ліпної кераміки.

Чимало висвітлено в організації садиби та житла черняхівців. Все ж, на нашу думку, передчасно визнавати, що на поселеннях культури полів Подніпров'я переважає наземне житлобудування (за Є. В. Махно). Кількість пам'яток з наземними житлами та заглибленими у землю будівлями на Подніпров'ї, як показали підрахунки, майже однакова. Тим більше недостатньо обгрунтоване зіставлення так званих великих будинків у черняхівській культурі з житлами скандинаво-германського походження (М. А. Тиханова, Е. А. Рікман). Польські археологи В. Бендер і У. Дмоховська показали неправомірність таких зіставлень¹².

Навряд чи можна вважати житлобудування провідною етнічною ознакою для культури, локалізованої в різних природно-кліматичних зонах. Тепер уже ясно, що раніше зазначене мною і прийняте Н. Є. Єлагіною та А. Т. Сміленко відокремлення нижньодніпровських і причорноморських племен, які жили в будинках з каменю, від північного населення з його стовпovими глинобитними напівземлянками та наземними будівлями було передчасною гіпотезою. Пам'яткам черняхівської культури в Лісостепу властиві здавна певні типи та техніка житлобудування, інші, ніж у степовій зоні та Причорномор'ї. Водночас могильники, знайдені на берегах Чорного моря та розташовані поблизу селищ із слідами кам'яних будівель, за головними своїми елементами не відрізняються від обрядів поховання лісостепових, типово черняхівських пам'яток. Виявлення в Причорномор'ї поки що в двох пунктах напівземлянок, аналогічних північним черняхівським будівлям (Вікторівка II, Тилігуло-Березка) показало, що мав місце поступовий або швидкий перехід від заглиблених в землю жител до місцевих причорноморських традиційних будинків з каменю¹³. Ці райони дуже багаті камішшям, яке застосовувалося також у впорядкуванні могил, що зовсім не властиве черняхівським пам'яткам Лісостепу.

В етнічному плані особливості жител стають другорядними при наявності характерних могильників і розвинутого гончарного виробництва.

Екопомічна історія суспільства, як уже говорилося, у підході до проблем етногенезу не може бути залишена без уваги. Але і вона більше характеризує культурно-історичний тип, ніж етнос.

Ми розглянемо послідовно тільки деякі ознаки черняхівської культури Подніпров'я, важливі для з'ясування етносу, що її залишив.

Територія як необхідна матеріальна основа формування етнічної спільності у черняхівських племен єдина. В цьому процесі не могли становити серйозної перешкоди великі й малі водні магістралі, що пере-

¹¹ Без поховань із спаленням, які належать, за Є. В. Махно і П. М. Кравченко, до групи «поховань з розсіяними кісточками».

¹² U. Dmochowska. Wielkie budowy epoki żelaza na terenie Europy północnej i środkowej. — Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, seria I, zesz. 60. Łódź, 1969, стр. 3—22; W. Bender, B. Barankiewicz. Badania nad osadnictwem okresu rzymskiego w Wólce Lasieckiej, pow. Łowicz, w latach 1957—1958. — Sprawozdania archeologiczne, XIII. Warszawa — Wrocław — Kraków, 1961, стр. 95—108; W. Bender. Z dziejów osiedla przymyckiego na Mozowszu. Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza. — Biblioteka archeologiczna, N 14. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967, стр. 83—95.

¹³ Э. А. Симопович. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье. — МИА, № 139. М., 1967, стр. 205—237.

тинали Лісостеп і Степ в меридіальному та широтному напрямках. Рівень економічного розвитку суспільства землеробів та скотарів обумовив розселення черняхівців у межах чорноземної зони, насамперед українського Лісостепу. Кордони основної зони розселення черняхівських племен¹⁴ вже в ранній період виявляють тенденцію до поширення цієї культури на південь, що сталося, мабуть, в результаті розвитку зв'язків, наявних ще в зарубинський період¹⁵.

До II—III ст. н. е. належить виникнення черняхівських поселень і могильників на південь від порогів Дніпра і в Причорномор'ї. Також мало місце розселення черняхівців у східному та західному напрямках.

В нещодавно опублікованій статті В. І. Козлов, спеціально розглядаючи територію як обов'язкову умову для формування етнічної спільності, зазначає меншу пов'язаність з нею населення на ранніх етапах історичного розвитку. Для відсталих народів земля була в основному засобом добування життєвих благ. Тільки поступово виробляються поняття батьківщини, вітчизни¹⁶. Розселення в межах чорноземної зони черняхівських племен не спричинялося до втрати «життєвих благ». Навіки, близькість до високорозвинутих античних центрів створювала нові можливості розвитку місцевих ремесел, торгових зв'язків тощо.

Відчутне підвищення економічного рівня черняхівського суспільства II—V ст. н. е., повсюдне використання плуга з залізним папальником, поширення ротаційних жорен, розведення однакових порід свійських тварин, з перевагою навіть на півдні великої рогатої худоби при порівняно значній питомій вазі свинарства, загальний напрям торгових зв'язків з Півднем — все це ознаки соціально-економічного прогресу і, мабуть, вироблення єдиного господарсько-культурного типу на спільній етнічній основі.

Крім цих дуже важливих моментів формування етносу, слід зупинитись на конкретних проявах черняхівської етнокультурної близькості, почавши з розгляду цього питання в суміжних з археологією науках.

Зараз не може викликати сумнівів антропологічно простежена єдність численного населення черняхівської культури, що не виключає варіацій фізичного типу¹⁷ та відхилень в зоні периферійного поширення пам'яток, наприклад у Молдавії та на Нижньому Дніпрі і Причорномор'ї¹⁸.

Антропологія підказує і джерсла походження черняхівців. Вона встановлює певний вклад пізньоскіфського населення в їх формування і одночасно заперечує значну роль у цьому процесі сарматів та германців. На жаль, для антропологів недоступні зіставлення матеріалів зарубинецької та черняхівської культур. Як відомо, зарубинецькій культурі властивий звичай трупоспалення, що перешкоджає повноцінним антропологічним дослідженням. Але за археологічними даними, як нам здається, неможливо заперечувати участь зарубинецьких племен у складанні хронологічно наступної черняхівської культури. Це стверджував В. В. Хвойка; не протиставляли обох культур німецькі вчені; про генетичні зв'язки населення свідчать і зібрані нами матеріали¹⁹.

Спірні якоюсь мірою питання генезису культури тут не є для нас наріжним каменем. Справа в тому, по-перше, чи могли бути твоями

¹⁴ Е. В. Махио. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов.— КСИИ, вып. 121, 1970, стор. 60—64.

¹⁵ Е. В. Максимов. Античный импорт на Среднем Приднпров'ї в зарубинецький час.— Археологія, т. XV, К., 1963, стор. 110—122.

¹⁶ В. І. Козлов. Етнос и территория.— СЭ, № 4, 1971, стор. 89—100.

¹⁷ Т. С. Кондукторова. Антропология древнего населения Украины. М., 1972; Т. И. Алексеева. Антропологический состав восточнославянских народов и проблемы их происхождения. Автореф. докт. дис. М., 1969.

¹⁸ М. С. Великанова. Палеоантропологический материал из могильников черняховской культуры Молдавии.— Труды ИЭ, т. 71. М., 1961, стор. 26—52.

¹⁹ Э. А. Симонович. Зарубинецкая и черняховская культура в Поднпровье.— Древние славяне и их соседи. М., 1970, стор. 17—22.

черняхівської культури східні германці взагалі і готи зокрема; по-друге, чи може вона належати різноетнічному населенню, схованому, як каже П. М. Третьяков, під провінціально-римською «вуаллю»; по-третє, чи слід визнати цю культуру в своїй основі слов'янською.

Наведені висновки антропологів деякою мірою зумовлюють відповідь на друге питання і свідчать про неможливість приписати черняхівські пам'ятки різним народам. Як буде показано нижче, археологічні матеріали Подніпров'я не залишають місця думці про різноетнічність черняхівського населення. Чужорідні вкраплення є частковими і не можуть визначити етнічного обличчя культури в цілому.

За таких умов для подніпровських пам'яток необхідно встановити єдність основних ознак культури, особливо тих, які важливі для з'ясування етносу, а також показати зв'язок з визначеним етносом, простежуючи спадкоємність рис культури порівняно з наступними слов'янськими та германськими пам'ятками. Коли б не виявилось зв'язку між черняхівською і ранньослов'янськими культурами, то, мабуть, довелося б відмовитись від версії слов'янської належності культур полів поховань як черняхівської, так і зарубинецької та пшеворської, взаємопов'язаних між собою.

Для Подніпров'я розгляд питання про єдність культур черняхівського типу проведено у двох основних напрямках — поховального обряду і кераміці.

Для всебічного зіставлення обряду поховання були вибрані три найповніше досліджених могильники різних зон басейну Дніпра та його гірла: Журавський середньодніпровський могильник, який дав 125 поховань; могильник біля вівчарні радгоспу «Придніпровський» (96 поховань); Коблевський причорноморський некрополь (39 могил) *. Таким чином, різносторонньо проаналізовано близько 250 поховань. Менш значні за обсягом інформації пам'ятки, які розташовані поза басейном Дніпра, залучались переважно з метою перевірки і доповнення зроблених спостережень.

Черняхівські могильники влаштовували на топографічно вищих ділянках, ніж поселення, якнайближче до берега. Саме ґрунтуючись на таких спостереженнях, між Одесою та Миколаєвом вперше вдалося виявити три стародавніх кладовища подібного роду (Вікторівка II, Коблеве, Ранжеве).

Під час широких розкопок виявлені багато в чому схожі особливості планування черняхівських могильників (рис. 1). Простежено розміщення поховань групами, що дає підставу піддати сумніву припущення про розташування могил рядами (В. В. Хвойка). Концентрація їх в деяких місцях, мабуть, відбиває родинні зв'язки померлих, що природно для суспільства, яке стояло на грані класового, але ще не порвало кровноспоріднених зв'язків. Більш чи менш спільним для всіх черняхівських могильників можна вважати центральне, або відокремлене розташування могил, які належали знатним і багатим членам роду.

Хронологічно більш ранні поховання з трупопокладенням, що мають північну орієнтацію, трапляються в частині могильника, найближчій до поселення, а кістяки, спрямовані головами на захід, які з'являються пізніше, знайдені на більшій віддалі від селища. При цьому окремі «північні» поховання іноді наявні серед групи «західних», тоді як зворотна картина повинна бути визнана нетиповою (рис. 1). Поки що більше підстав шукати поховання з трупоспаленнями там, де є трупопокладення з північною орієнтацією. Цікаво, що на значно віддаленому від Подніпров'я молдавському могильнику Будешти в основному підтверджуються висновки, зроблені для згаданих вище могильників у Журавці

* В 1969 р. на цій пам'ятці було відкрито ще 19 могил, які збагатили своїми матеріалами наявну інформацію.

Рис. 1. Зведені плани черняхівських могильників:

1—Журавка, 2—вічарня радгоспу «Придніпровський», 3—Коблеве, 4—Будешти; а, б—поховання з північною орієнтацією; в, г—поховання із західною орієнтацією; д—поховання зі східною орієнтацією, не порушені й порушені; е—поховання з трупоспаленням для Будешт не показані; є—кеносафи; ж, з, и—рідкісні для черняхівських могильників типи поховань у підбоях і земляних склепах та поховання, приблизно віднесені до інших епох (Будешти).

та радгоспі «Придніпровський». Менш чітка картина намічається на Коблевському могильнику, де населення зазнавало різноманітних перехресних впливів.

На подніпровських та інших черняхівських могильниках досить рідкі випадки порушення однієї могили іншою, що свідчить про існування відмітних знаків на місцях могильних ям. Вони являли собою невеликі могильні горбики з якимись, можливо дерев'яними спорудами, зотлілими дощенту. Типовим треба визнати порушення або перекриття

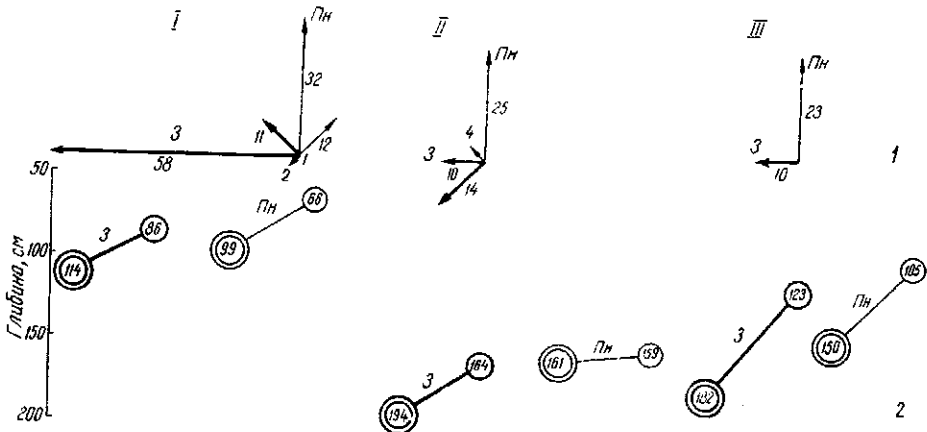

Рис. 2. Зіставлення культурних ознак черняхівських могильників:

I — Журавка, II — вівчарня радгоспу «Придніпровський», III — Коблеве; 1 — пануючі орієнтації похованих (цифри вказують кількість випадків); 2 — середні глибини поховань, окремо для дітей й дорослих, для поховань з північною орієнтацією (в тонких кружках) і з західною (в товстих кружках).

могил з трупозкладенням північної орієнтації «західними» похованнями, хоч є випадки налягання «північної» могили на іншу або порушення поховань з кремацією.

Хоча біритуалізм черняхівських пам'яток, тобто сполучення поховань з кремацією та трупозкладенням, — явище відоме, проте вважати їх рівноцінними за обсягом інформації не можна. Неспалені поховання, звичайно, можуть дати значно більше відомостей про обряд. Але необхідно враховувати повсюдну типовість таких сполучень обрядів, належність обом статям і різним віковим категоріям тих і других поховань, а також можливість ті й другі пов'язати з багатими і бідними верствами суспільства.

Особливості трьох названих вище могильників подаємо на рис. 2—5. Поховання розглянуті з точки зору провідної орієнтації (рис. 2, 1), глибини могильних ям (рис. 2, 2), наявності інвентаря (рис. 3), влаштування могил (рис. 4, 1), положення кістяка (рис. 4, 2) і характеру інвентаря (рис. 5).

На рис. 2, де, як і на інших графіках, арабськими цифрами позначено число випадків, чітко помітне переважання могил з північною та західною орієнтацією. Неминучі сезонні відхилення великі у лісостеповій частині поширення черняхівських пам'яток (Журавка) і менші на півдні (Коблеве). Тільки окремі поховання, як, наприклад, єдине з східною орієнтацією на Журавському могильнику, не можуть змінити закономірності, спільної для черняхівських пам'яток, — наявності двох домінуючих орієнтацій.

Об'єднує віддалені один від одного могильники і така ознака, як глибина поховань. В абсолютному вираженні ці величини коливаються, що в більшості випадків можна пояснити станом збереження верхніх шарів ґрунту. Внаслідок оранки або розмиву шарів поховання з трупозкладеннями іноді виявляються на незначній глибині.

Незважаючи на це, в усіх могильниках зберігається перевірене не лише за пам'ятками басейну Дніпра співвідношення глибин у двох основних класифікаційних групах поховань з трупопокладеннями.

Середні глибини дитячих поховань (обведені одним тонким кружком) і дорослих (обведені двома кружками) для могил з північною орієнтацією менші, ніж середні глибини поховань дитячих і дорослих кістяків, звернених головами на захід (рис. 2, 2).

В обох групах простежується різниця в супровідному інвентарі. Цей факт також треба вважати ознакою, що зближує черняхівські пам'ятки. На рис. 3 у прямокутниках, обведених тонкими лініями, показані

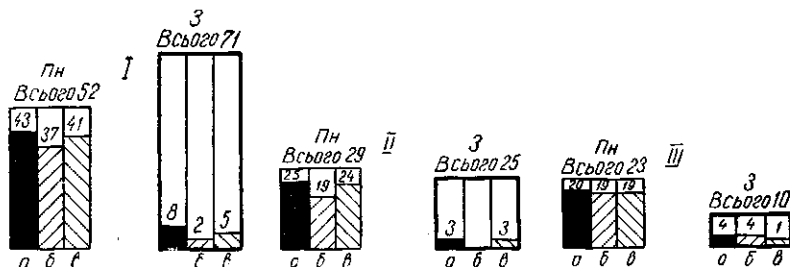

Рис. 3. Зіставлення культурних ознак черняхівських могильників: I — Журавка, II — візварні радгоспу «Придніпровський», III — Коблеве. Діаграми наявності інвентаря (а — інвентар, б — посуд, в — інші предмети — заштриховані стовпчики) в похованнях з північною і західною орієнтацією (останні діаграми обведені ширшими лініями, цифрами позначено кількість поховань).

випадки трупопокладень з північною орієнтацією, які супроводжувалися інвентарем. Прямокутники, обведені товстими лініями, які фіксують наявність знахідок у «західних» похованнях, вказують на нечисленність посудин та інших речей в цих могилах.

В обладнанні могильних ям на черняхівських пам'ятках з віддалених територій є певні відмінності, але спостерігається більше спільних моментів. Серед останніх можна вказати на переважання поховань у простих ґрунтових ямах з різним дном або заглибленням в ньому (так звана земляна домовина), розрахованим на зріст померлого.

Південні пам'ятки відрізняються наявністю кам'яних закладів над похованим, іноді використанням підбоїв, як у Коблево, — єдиний щодо цього пам'ятки, а також земляних склепів, подібних до пізньоскіфських (Золота Балка, Миколаївка, Неаполь скіфський та ін.). Підбої та склепи запозичуються черняхівським обрядом в результаті взаємин з сарматським та скіфським населенням. Цим же, мабуть, пояснюються окремі випадки підмазування дна могили зеленуватою глиною (рис. 4, 1).

Для визначення характерних рис могильників черняхівських племен великий інтерес становлять деталі поховального обряду (рис. 4, 2). Простежені такі групи ознак: пошкодження та руйнування кістяків у різних групах трупопокладень (а—г); положення кістяків в могилах (д—ж); наявність особливих поховань типу кенотафів, окремих поховань черепів, зокрема належність їх малцям, та наявність трупопокладень в посудинах (з, и). На діаграмах спільні для всіх могильників показники з цифровим позначенням кількості випадків свідчать про рішучу перевагу ритуально зруйнованих і пошкоджених кістяків у групі поховань з північною орієнтацією. Так само типовою є переважна більшість небіжчиків у витягнутій позі і порівняно дуже обмежена кількість кістяків з підігнутою однією або двома ногами, а тим більше із схрещеними гомілками. Останніх небагато і в групі «північних» та «західних» поховань, які, звичайно, не сполучаються з підбоями або склепами. Положення рук померлих нестало, але здебільшого вони витягнуті (рис. 4, 2).

Вражає на віддалених одна від одної черняхівських пам'яток стабільність інвентаря та його набору в похованнях. Після складання зображених на рис. 5 графіків робота по виявленню характерних для черняхівських могил знахідок була продовжена на підставі матеріалів інших районів. Схожість з Подніпров'ям була разючою. Для «північних» інвентарних поховань встановлена перевага глиняного посуду, причому ліпний поступається гончарному. Всюди в могилах переважають

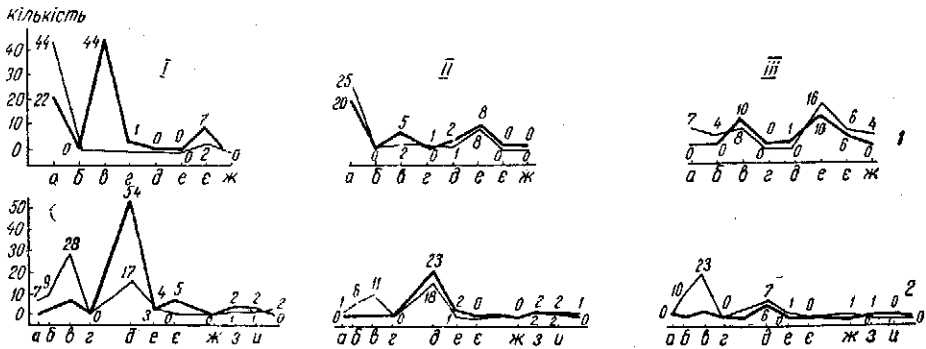

Рис. 4. Зіставлення культурних ознак черняхівських могильників:

I — Журавка, II — вівчарня радгоспу «Придніпровський», III — Коблеве, тонка лінія — могили з північною орієнтацією, товста лінія — могили з західною орієнтацією; 1 — особливості будови могил: а — могили з рівним дном, б — подвійні, в — з поглибленням в дні — так звана земляна домовина, г — могили з заплічками, д — сліди дерева, е — могили з кам'яними закладами над похованням, є — могили зі слідами підмазування дна зслезуватою глиною, ж — земляний склеп-катакомба; 2 — деталі обряду поховання: а — випадково пошкоджені або недавно зруйновані поховання, б — пошкоджені в давнину в головній частині поховання, в — пошкоджені тільки в нижній частині, г — кістяки з витягнутими ногами, д — з однією підігнутою ногою або двома, е — із схрещеними ногами, є — кенотафи, ж — так звані поховання одного черпа, з — число останніх, які належать дітям, и — трупопокладення поверх горщиків.

горщики та миски. Серед іншого інвентаря більшість становлять знахідки памист, фібул, поясних та інших пряжок, кістяних гребіщів, пряслиць та швейних голок і гольників, ножів, а також жертвної їжі, від якої збереглися кістки свійських тварин, птахів та шкаралупа від яєць. В похованнях, орієнтованих головами на захід, як правило, нічого не знаходять, крім поодиноких, пов'язаних з одягом речей. Посудини, що трапляються там, як виняток, призначалися для рідини.

Таким чином, розглянуті особливості переконують у єдності характерних рис поховального обряду черняхівських племен і є важливим моментом для встановлення стнокультурної близькості.

Складена нами таблиця (рис. 6) присвячена розподілу категорій і типів кераміки різних областей Подніпров'я. Рідкі форми кераміки в даному випадку були пропущені (сковороди, світильники, лячки тощо). Також не були включені в таблицю імпортовані провінціально-римські посудини. Різними штриховками на діаграмах проілюстровано розподіл посудин між областями Середнього, Нижнього Подніпров'я та Причорномор'я (знизу вверх). Косо заштриховані стовпчики свідчать про наявність зразків даного типу на Лівобережжі та Волині. Найчисленнішими категоріями посуду є горщики та миски (останні довелось подати в іншому масштабі — 7—9).

Навіть побіжне ознайомлення з цією таблицею свідчить про поширення на Подніпров'ї не тільки найважливіших категорій місцевої черняхівської кераміки (горщиків, мисок, глечиків), а й їх окремих груп і типів. Вони трапляються на території від Середнього до Нижнього Подніпров'я та Причорномор'я, правда, за деякими винятками. Так, у Причорномор'ї майже зовсім не представлені горщики яйцеподібної форми з спеціально ошершавленим тулубом (2); зовсім нехарактерні там біконічні типи горщиків, які стали виразними ознаками пам'яток пеньківського типу. Поки що не знайдені на берегах Чорного мо-

ря напівсферичні або близькі до них кубки, майже суцільно прикрашені пунктирним та штампованим орнаментом. Мало характерні останні і для областей Волині, так само, як і видовжені кухлеподібні посудини, типові для південних пам'яток, що пояснюється їх походженням²⁰. Незважаючи на ці й більш дрібні відмінності в межах подніпровських та причорноморських регіонів, найголовніші та найпоширеніші форми

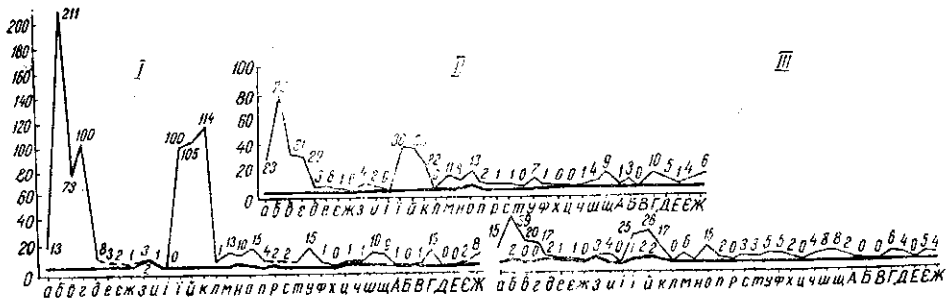

Рис. 5. Зіставлення культурних ознак черняхівських могильників:

I — Журавка, II — вівчарня радгоспу «Придніпровський», III — Коблеве, тонка лінія — могильники з північною орієнтацією, товста лінія — могили з західною орієнтацією. Характер інвентаря черняхівських могил: а — число ліпних посудин, б — всього ліпних та гончарних посудин в могилах, в — в тому числі гончарних, г — горщиків, д — мисок, е — глечиків, ж — кубків, з — миска-ваза з трьома вушками, скляні посудини, и — червонолакових аптичних посудин і амфор, і — світлянички, й — всього посудин з шорсткою поверхнею, й — всього лощених посудин, к — всього орнаментованих посудин, л — ліпних посудин, м — фібули, н — пряжки, о — намиста, п — великі черепашки-підвіски, р — маленькі різноманітні підвіски, с — кістяні пірамідальні підвіски, т — кільця-серьжки, у — кістяні гребені, ф — кістяні трубочки-гольнички, х — металічні голки, ц — пінцети, ч — деталі скриньок, ш — пряслиця, щ — ножі; А — шила, Б — кресала, В — оплавлені вироби, Г — кістяні тварини, Д — кістки птахів, Е — кістки риб, Є — яєчна шкаралупа, Ж — вуглини. Цифрами позначено число речей або виладків.

посуду черняхівського типу наявні в усіх областях. Спільність характерна як для гончарної, так і ліпної кераміки. Щодо останньої такий висновок належить Г. Ф. Нікітіній²¹.

Немає необхідності ще раз підкреслювати найширше розповсюдження в черняхівській культурі не тільки однакових технічних прийомів орнаментування посуду, а й спільних сюжетів, у тому числі сакрального характеру²².

Наведена низка фактів не вичерпує всі схожі особливості черняхівських пам'яток на віддалених територіях. І все ж вона дає підстави для певних висновків.

Самобуття схожість основних особливостей обряду поховання, спільність ліпної та гончарної кераміки й іншого інвентаря на величезних територіях Подніпров'я і Причорномор'я не могли виникнути в результаті провінціально-римського впливу або належності народів до одного політичного об'єднання (пресловута держава Германаріха). Сталість і виробленість черняхівської культури засвідчуються також впливом її на культури віддалених місцевостей Гомельщини, Смоленщини, Литви та Криму. Коли ж до неї намагатися підходити як до запозиченого явища, виникне питання, звідки вона перенесена? Такої сукупності ознак ніде в сусідніх з нею землях ми не знайдемо. Встаповити вдається тільки переймання окремих елементів, але в жодному разі цілого. Без спільності мови і етносу поширення єдиних рис матеріальної та духовної культури, яка простежується на черняхівській те-

²⁰ Э. А. Симонович. Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья.— СА, XXIV, М., 1955, стор. 312; В. М. Корпусова. Віконічні посудини перших століть нашої ери з Причорномор'я.— Археологія, 3, К., 1971, стор. 75—82.

²¹ Г. Ф. Нікітіній. Классификация лепной керамики черняховской культуры.— СА, № 4, 1966, стор. 85.

²² Э. А. Симонович. Орнаментация черняховской керамики.— МИА, № 116, М., 1964, стор. 270—361.

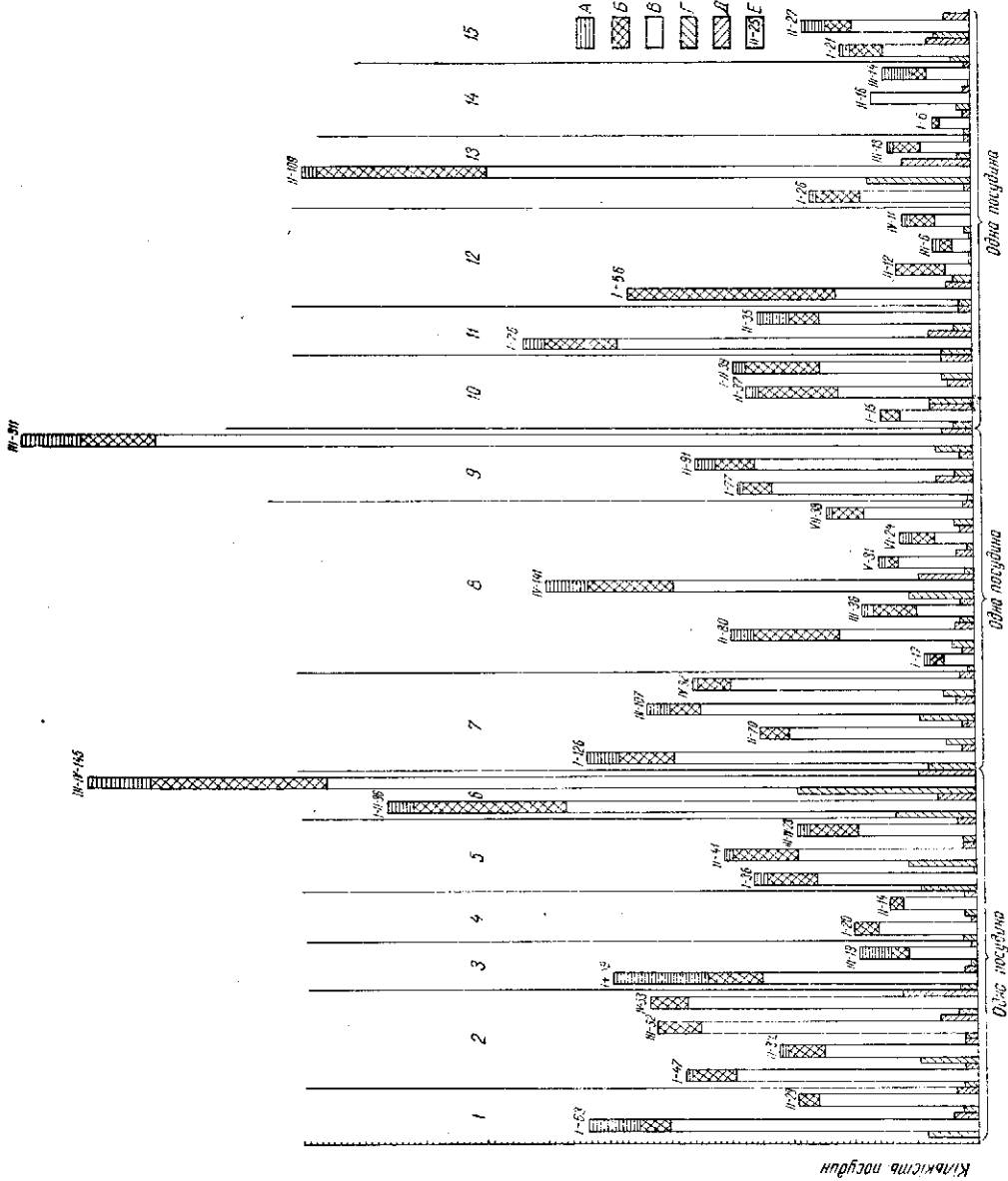

Рис. 6. Основні групи і типи черняхівського посуду:

Посудина-сховища (1), яйцеподібні горщики (2) та округлобокі з розширеним краєм (3), біконічні (4), округлобокі з покращенням (5) й круглими дном (6) миски сільця (7) і слабоконічні (8), відкритого типу (9), вази з трьома лупками (11), кеїли-напівсферичні й конічні миски (12), кеїли-миски (13), кували (14) та гончімиски (15); А — чисельність для Причорномор'я, Б — для Нижнього Подніпров'я, В — для Середнього Подніпров'я, Г — для Північного Подніпров'я, Д — для Риського півострова, Е — для Волині (1). Римською цифрою позначено тип, арабською — кількість вигадків (Е).

риторії, неможливе. Побічні дані змушують припустити слов'янську мовну належність основної маси населення, що залишило черняхівські пам'ятки. Це відповідає писемним джерелам, які свідчать про «незчисленні» племена слов'ян (склавів) і антів.

Дані антропології, вказуючи на більшу близькість черняхівців до слов'янських племен — полян, ніж до сарматських і германських серій кісткових залишків, такому висновку не суперечать. На жаль, необхідне в цьому плані зіставлення з ранньослов'янськими старожитностями, що йдуть безпосередньо за черняхівськими пам'ятками, ускладнюється внаслідок недостатнього вивчення їх культури на черняхівській території. Так, залишається відкритим питання про обряд поховання середньодніпровських племен у VI ст. н. е., тоді як у галузі черняхівської культури це найбільш розроблене питання. Проте дедалі більша кількість ознак інтенсивно досліджуваних зараз пам'яток типу Пеньківки-Пастирського має відповідність в черняхівській культурі. Їх зближують вибір місць для поселень, нерідко збіг останніх, наявність землянок, однакова будова вогнищ та глинобитних печей, біконічність посудин і наявність там і тут яйцеподібних та банкоподібних форм ліпних горщиків, схожість рідких знахідок — сковорід.

Багато разів відзначалося сполучення черняхівських та ранньослов'янських матеріалів в одних комплексах. Близькі деякі предмети обох культур, наприклад знаряддя типу тупиків, біконічні пряслиця, проколки тощо. Характерна спільність економічної бази, порід худоби, а також напрями торгових і культурних зв'язків з античним Півднем, хоч це ще саме по собі не може бути доказом етнічної близькості. Звичайно, є і значні відмінності в двох різночасних групах пам'яток. Розвиток племен був складним процесом з внутріслов'янським рухом з півночі на південь і з заходу на схід (Т. І. і В. П. Алексееви). Очевидно, населення лісової зони розвивалось дещо інакше, і на певних етапах відбувалась взаємодія племен, яка впливала на дальший хід процесу і на формування фізичного типу місцевого населення Лісостепу.

Нині в зарубіжній науці, що займається слов'янськими старожитностями, є тенденція визнавати вклад населення, яке жило раніше, у розвиток наступних поколінь, навіть якщо між ними не було етнічного збігу. Такий підхід відповідає марксистському розумінню історичного розвитку і тезі про визрівання елементів нового в надрах попереднього суспільства. Писемні джерела дають змогу проектувати історію етногенетичного прогресу слов'янських племен, в усякому разі в період перших століть н. е. і пізньоантичний період (Йордан). Не раптово могли освоїти широкі простори Подніпров'я споріднені мовою, походженням та звичаями племена слов'ян і антів, творців черняхівської культури, яка характеризується протягом століть стійкими ознаками. Традиції цієї культури простежуються в дальшому розвитку східнослов'янського населення Півдня.

Э. А. Симонович

Черняховские племена Поднепровья (культура и этнос)

Резюме

Советская археологическая наука в настоящее время имеет все возможности перевести спорные вопросы этнокультурной принадлежности раскапываемых объектов из области предположений и домыслов на прочную почву фактов. Так, большое количество собранных сведений о разных сторонах черняховской культуры позволило по-новому подойти к дискутируемому вопросу о ее этнокультурной принадлежности. В статье сравнива-

ються между собой материалы трех могильников — Журавского на Среднем Днепр, Приднепровского в Нижнем Поднепровье и Коблевского в Причерноморье. Всестороннее сопоставление этих широко исследованных и удаленных друг от друга памятников и всей найденной в Поднепровье керамики убедительно доказывает в основных чертах единство черняховской культуры. Контакты черняховцев в южных областях с сарматами и поздними скифами находят выражение в культуре. Например, в черняховском обряде появляется большой процент подбойных захоронений (Коблево, Викторівка II, Ранжево) и погребений в склепах-катакомбах (в Коблевском могильнике).

Привлечение письменных источников, антропологических, этнографических, отдельных лингвистических данных и некоторые совпадения культуры полей погребений черняховского типа с пеньковско-пастырскими памятниками свидетельствует в пользу славянской принадлежности черняховской культуры.

**М. М. ШМАГЛІЙ, В. П. ДУДКІН,
К. В. ЗІНЬКОВСЬКИЙ**

Про комплексне вивчення трипільських поселень

Методи технічних та природничих наук все ширше застосовуються в практиці археологічних досліджень. Додаткова наукова інформація дає змогу по-новому інтерпретувати археологічні факти, а інколи кардинально переосмислювати навіть фундаментальні культурно-історичні проблеми.

За останній час ці методи використовуються при вивченні трипільських поселень. Якщо дослідження фауністичного матеріалу з цих пам'яток і ряд інших аналізів за методами природничих наук нараховують кілька десятиріч, то перша географічна розвідка на них була проведена лише в 1966 р.¹ Пізніше географічні методи розвідки послугували при вивченні пізньотрипільських поселень біля сіл Маяки Одеської (1967 р.)² та Козаровичі Київської областей (1968 р.), де трасувались залишки стародавніх оборонних споруд (ровів).

Цікаві дослідження за допомогою протонного магнітометра провели в 1967 р. Г. Ф. Загній та О. М. Русаков на трипільських поселеннях поблизу сіл Старі Безрадиці та Чапаєвка на Київщині³. Крім того, вони здійснили геофізичну розвідку на таких пам'ятках, як Кліщів, Арбузин, Шкарівка, Раковець та ін. В. П. Дудкін дослідив з магнітометром у 1969—1970 рр. трипільське поселення поблизу хут. Комуна.

Широко застосовують вказані методи у вивченні старожитностей всіх епох і зарубіжні археологи. Як приклад можна назвати обстеження неолітичного поселення Дивостин в Югославії (басейн р. Морави, недалеко від Белграда), що належить до культури Старчево-Вінча. Тут у 1968—1969 рр. група американських геофізиків під керівництвом

¹ В. Н. Даниленко, В. П. Дудкин, В. А. Круц. Археолого-магнитная разведка в Киевской области.— Археологические исследования на Украине. 1965—1966 гг. К., 1967; В. П. Дудкин. К вопросу о применении дифференциального магнитометра в археологической разведке.— СА, № 1. М., 1970.

² В. П. Дудкин. Дипольно-осевое электропрофилирование в археологической разведке.— МАСП, вып. VII. Одесса, 1971.

³ Г. Ф. Загній, В. А. Круц, О. М. Русаков. Опыт применения протонного магнитометра в археологии.— СА, № 3. М., 1971.